

Л.М. Ямпольська,
*Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди*

ПОЛІТИЗАЦІЯ ЕТНІЧНОГО ФАКТОРУ В КРАЇНАХ МАГРІБУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА ПРИКЛАДІ АЛЖИРУ)

Етнічні та конфесійні конфлікти залишаються суттєвим дестабілізуючим фактором у системі сучасних міжнародних відносин. Основними причинами зростання етноконфесійної конфліктогенності в країнах мусульманського Сходу, зокрема Магрибу (ісламізованої в ході арабських завоювань Північної Африки) в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. стали наступні. Етнічна, племінна, релігійна строкатість, фрагментарний характер східних суспільств, економічна відсталість, слабкість демократичних інститутів, розділені народи, дискримінація нетитульних етносів, релігійних громад, боротьба локальних еліт за пріоритетний доступ до економічних ресурсів і зміцнення режиму особистої влади спровокували протиріччя національного та релігійного характеру в країнах ісламського цивілізаційно-культурного кола. Каталізаторами міжетнічної і міжконфесійної напруженості в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. стали крах колоніальних імперій, а потім і авторитарних режимів, що забезпечували за рахунок силового тиску міжетнічну і релігійну стабільність у регіоні.

У сучасному етноконфліктному контексті стрімко зростає роль політичних і релігійних еліт, які, сприяючи створенню історичних та етнічних міфів, забезпечують під гаслами збереження самобутності військово-політичну мобілізацію своїх етнічних груп на боротьбу за владу і ресурси. В умовах, коли представники окремих етносів отримали більший доступ до влади і ресурсів і зайняли більш перспективні, з точки зору суперників, соціальні ніші, криза існуючої раніше системи відкрила можливості для їхнього перерозподілу (наприклад, конфлікт арабів і берберських племен у країнах Магрибу; проблема протистояння пуштунів і «непуштунських» етносів в Афганістані; курдська проблема в Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії тощо). Питання про становище берберів в країнах Північної Африки тривалий час залишалося завуальованим, проте наприкінці ХХ ст. особливо гостро постало в Алжирі, поставивши під загрозу питання про територіальну цілісність держави [9, с. 207].

Виходячи з контексту вказаної проблематики, завданнями нашого дослідження є: визначення сутності «берберського питання» в країнах Магрибу, аналіз причин політизації етнічного фактору в постколоніальному Алжирі в 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., з'ясування наслідків етнополітичного курсу держави – протиставлення «берберського партикуляризму» ісламському фундаменталізму.

Етнічне та конфесійне розмаїття вважалось характерною рисою північноафриканського суспільства з найдавніших часів, а поширена метафора «Магриб – перехрестя («пограниччя») культур» знаходить численні

підтвердження впродовж всієї історії цього регіону [див. 4; 11; 20]. Населення сучасних країн Магрибу (Алжиру, Тунісу, Марокко, Лівії) в процесі історичного розвитку сформувалося з кількох етнічних груп, найбільш ранніми з яких були бербери. «Британська енциклопедія» так інтерпретує вказане поняття: «Бербери – загальна назва підкорених у VII ст. арабами і обернених в іслам первісних жителів Північної Африки від Єгипту до Атлантичного океану з одного і від негритянських держав Судану до Середземного моря – з іншого боку» [23].

Незважаючи на розбіжності, які демонструє населення цієї значної території у мові, будові тіла, кольорі шкіри та антропологічних рисах обличчя, воно належить до лівійської групи семіто-хамітського етнографічного та лінгвістичного кореня (в сучасний період берберська мова має близько 300 діалектів; всі її наріччя є безписемними, використовують латинський та арабський алфавіти) [14, с. 55]. За конфесійною приналежністю бербери є, в переважній більшості, мусульманами-суннітами. Вперше автохтонне населення Магрибу згадується в давньоєгипетських джерелах кінця IV тис. до н.е. під назвою «техену». Берберами (з лат. *barbarus* – варвари) греки називали всіх, хто не розумів грецької мови; римляни називали автохтонне населення «маурус» (маври); самоназва берберів – «амазиг» (з лат. *amazigh*; з кабільської *Imaziɣen* – «вільна людина») [14, с. 54].

Загальна чисельність берберів у наш час складає, за різними статистичними даними, від 20 до 40 млн. осіб [17, с. 123]. Найбільш компактними місцями їхнього проживання є гірські райони країн Північної Африки. Серед чисельних берберських народів сучасна етнографія виділяє чотири основних групи: *амазиги* проживають в Північному Марокко, на крайній північно-західній смузі материка (область Риф) і найбільш північній частині Атласу до провінції Телла; народність *шиллу* в Південному Марокко займає частину великої рівнини вздовж Ум-ер-Рабіа і Тензифт, частину Південного Атласу до крайніх розгалужень його на березі Атлантичного океану; *кабіли* – племінні групи в Алжирі і Тунісі; бербери Сахари: народність *бені-мезаб*, або *мозабіти* – бербери, що населяють Хадам, Сокну (на кордоні Феццану); народність *імошегів*, або *туарегів* населяє Аудшилу, Сиву [10, с. 77; 11, с. 129-132]. Найбільші етнічні берберські спільноти проживають у Марокко (області Риф, Атлас, Сус) – близько 8 млн.; в Алжирі (Кабілія, Орес, Джурджура) – понад 2 млн.; в Лівії (Нефуз) – понад 300 тис.; в Тунісі (о. Джерба, райони Матмата, Татуїн, Гафс) – понад 100 тис. Близько 1,2 млн. берберів мешкають у Франції, більшість із них має місцеве громадянство. Впливові берберські спільноти зареєстровані в Бельгії, Голландії, Німеччині, США та Австралії [16, с. 88].

У сучасному Алжирі берберомовне населення проживає компактними групами в досить віддалених один від одного географічних районах: гірському масиві Орес на сході країни (племена *шавійя*); в гірській області Велика Кабілія (*кабіли*), ареал поширення яких знаходиться на схід від столиці країни; в пустельній області Мзаб (*мозабіти*) – в північних районах Сахари; в південних регіонах Сахари проживають *туарегі*. На сьогодні бербери складають близько

19% всього алжирського населення (2,3 млн.) і займають друге місце після арабів. Найбільш чисельною берберською групою в Алжирі є кабіли, що становлять 2/3 берберського населення країни [16, с. 96]. «Основну масу осілих жителів складають кабіли, що населяють гірську смугу Алжирії і займаються землеробством. Вони вирізняються суворим характером, войовничістю, любов'ю до батьківщини та свободи» [7].

Етнічну історію берберських племен у територіальних кордонах Алжиру можна умовно розділити на кілька періодів:

I – з середини II тис. до н.е. до VII ст. – період власного берберського державотворення (до арабського завоювання);

II – VII – XV ст. – період арабізації та ісламізації берберів, розвиток у складі Арабських халіфатів;

III – XV ст. – до 30-х рр. XIX ст. – «Османський період»;

IV – 1830-х рр. – 1962 р. – французька колонізація Алжиру (до антиколоніальної війни 1954-1962 рр. і здобуття незалежності);

V – 1962 р. – до сьогодні – період незалежного розвитку Алжиру.

У контексті розвитку берберської ідентичності доцільно розставити акценти на наступних аспектах. Після арабського завоювання в Північній Африці поширилася мусульманська релігійно-правова система, яка успішно регулювала міжконфесійні відносини впродовж майже дванадцяти століть. Без сумніву, конфесійну більшість місцевого населення в колоніальному Магрибі складали мусульмани різних течій суннітського мазхабу, які за расово-етнічним критерієм ділилися на арабів, берберів і вихідців із різних регіонів Африки на південь від Сахари. В епоху арабізації та ісламізації доарабських народностей ще не було підстав піднімати питання про «берберську етнічну самосвідомість», оскільки протистояння берберських племен центральній «арабській» владі, як правило, не мало характеру власне етнічного конфлікту [10, с. 78]. Крім того, пройшовши через столітню ісламізацію, бербери не протиставляли себе арабам у конфесійному плані, а існування т. зв. «народного ісламу», опозиційного до офіційного, не є достатнім підґрунтям для того, щоб вважати суфійські ордени «релігійними меншинами».

У період французької колонізації Алжиру модернізація традиційних спільнот, розрив їхніх зв'язків із мусульманською більшістю, поширення французької мови та культури, західних стереотипів мислення та способу життя, залучення до французької соціально-економічної та адміністративної системи стали провідними напрямками еволюції етноконфесійних меншин [18, с. 115]. По відношенню до берберського населення Алжиру політика Франції мала характер «подвійних стандартів»: з одного боку, жорстоко придушуючи збройні повстання берберських племен, а, з іншого боку, намагаючись використати «берберський фактор» для розпалювання арабо-берберських протиріч. Французька колоніальна влада вважала, що доцільно заохочувати берберів жити відокремлено, мати франко-берберські школи як альтернативу існуючій системі арабо-ісламської освіти, щоб утворити розділене суспільство за етнічним критерієм, а також за ознакою «корінний – прибулець» під загальним колоніальним управлінням [28].

На початку 30-х рр. ХХ ст. вище католицьке духовництво Франції розробило проект навернення берберів у християнське віросповідання; колоніальна адміністрація почала активно залучати берберів до французької армії та органів місцевого самоврядування. Християнські навчальні заклади, створені французами в районі Кабілії наприкінці ХІХ ст., а потім масова еміграція до Франції надали кабільським берберам можливість отримати якісну освіту [15, с. 135]. Вони створили прошарок кабільської буржуазії – більш освіченої, ніж будь-яка інша соціальна група в Алжирі, зміцнивши таким чином підґрунтя колоніальної влади. В період між двома світовими війнами іммігранти з Кабілії склали переважну більшість (із 100 тис.) алжирських робітників у Франції, котрі заснували перший алжирський національний рух «Зірка Північної Африки», післявоєнна спадкоємниця якої – Народна партія Алжиру – стала носієм ідеї національної незалежності [14, с. 59]. Слід відзначити, що ця лінія Франції по відношенню до корінного населення знайшла своє відображення в т. зв. «берберській політиці» – витоках політизації етнічного фактору в постколоніальному Алжирі.

У період восьмирічної франко-алжирської війни (1954-1962 рр.) населення берберських регіонів брало найбільш активну участь у боротьбі між французькими військами і Фронтом національного визволення Алжиру (ФНВ). Особлива заслуга в об'єднанні чисельних течій легального націоналізму навколо ФНВ належала берберу за етнічним походженням Рамдану Аббану – одному з лідерів алжирської революції; пізніше алжирську делегацію на переговорах із Францією при укладенні Євіанських угод також очолив бербер Карі Белькасем [16, с. 93].

Після досягнення Алжиром суверенітету кабільська буржуазія, захищаючи франкомовне культурне надбання як спадок колоніалізму, стояла на позиціях «франкофонії», проголошуючи пріоритет французької мови перед арабською [12, с. 85]. Президенти незалежного Алжиру – Ахмед Бен Белла (1963-1965 рр.) і, після військового перевороту в 1965 р. полковник Хуарі Бумедьєн (1965-1976 рр.) – почали проводити політику обмежень щодо прав і свобод берберського населення: всі прояви культурної спадщини і самобутності цієї етнічної групи були суворо заборонені. Почався процес прискореної арабізації. У 1962 р. арабська мова була проголошена єдиною офіційною національною мовою. Трудове законодавство забороняло приймати на роботу в державні заклади осіб, які не володіли арабською. За часів президентства Х. Бумедьєна були скасовані курси з етнології у вищих навчальних закладах, оскільки вони «підтримували берберську пропаганду» [12, с. 90] – прояв іноземного впливу (у 1967 р. в Парижі була створена Берберська академія). Згідно з «Законом про мови» 1971 р., арабська мова набула статусу обов'язкової у діловодстві. В умовах однопартійної системи та авторитарного режиму, встановленого функціонерами ФНВ, будь-який прояв групових інтересів, відмінний від загальнодержавного курсу, зазнавав переслідувань [див. 13; 15; 21].

Політизація «берберського питання» в Алжирі почалася на початку 80-х рр. ХХ ст., коли в Парижі був утворений «Фронт визволення берберських

племен у країнах Магрибу». Програма Фронту проголошувала створення незалежних берберських держав у районах компактного проживання цього етносу в Алжирі, Марокко та Мавританії [29]. В університетах Алжира і Тізі-Узу пройшли студентські демонстрації, що ініціювали широкі виступи берберського населення – т. зв. «берберської весни». Президент країни Шадлі Бенджедід (1979-1992 рр.), засуджуючи сепаратизм, все ж змушений був переглянути позицію владних структур: з 1982 р. проблемам мови, культури і фольклору берберів почала приділятися увага в університетах країни. На V з'їзді правлячої в країні партії ФНВ у грудні 1983 р. влада офіційно визнала роль берберів як «предків сучасних алжирців» [27]. На підґрунті цього політичного курсу виникла впливова суспільна організація – Берберський культурний рух (БКР), що мала на меті пропаганду берберської культури і сприяння самовираженню цієї етнічної меншини.

«Берберське питання» починає набувати, окрім культурної, також соціально-політичної спрямованості. Остання була пов'язана з прагненням старої кабільської франкомовної буржуазії та чиновництва, які постраждали внаслідок державного курсу 60-х – 70-х рр. XX ст. на арабізацію, а відтак стали каталізаторами настроїв невдоволення діями влади та регіоналізму [24, р. 87]. Нейтралізувати «берберизм» як внутрішньополітичну націоналістичну течію «допоміг» стрімкий вихід на політичну арену країни ісламістських рухів. Сутність політичного курсу Ш. Бенджедіда у 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. полягала в «урівноваженні» берберського партикуляризму та ісламського фундаменталізму [26].

Термін «партикуляризм» (з лат. *particula* – невелика частина, *particularis* – частковий) у широкому розумінні передбачає відстоювання окремими соціальними, етнічними, релігійними групами в державі своїх власних інтересів, всупереч інтересам всієї спільноти або держави в цілому; у вузькому розумінні використовується для визначення політичної тенденції окремих областей держави до самостійного політичного життя. Політичне структурування берберського націоналістичного руху активізувалося після 1989 р., коли під тиском народних виступів в Алжирській Народній демократичній республіці була підірвана монополія правлячої партії ФНВ і прийнята нова конституція, що відкрила шлях багатопартійності. На суспільно-політичному полі виникли відразу дві берберські політичні партії, що стали підґрунтям і ідеологічним інструментом берберського національного руху в країні: Об'єднання за культуру і демократію (ОКД), створене на основі берберського руху за культурну автономію та Фронт соціалістичних сил (ФСС), що вів свою історію від збройного кабільського опору початку 60-х рр. XX ст. [див. 27; 29]. Соціальною базою обох політичних утворень виступала середня і велика франкомовна кабільська буржуазія; обидві партії виступали за лаїцизм (світський устрій держави), сувору заборону використання ісламу з політичною ціллю, вирішення соціально-економічних проблем депресивних регіонів Кабілії, національно-культурну автономію.

Особливого розмаху діяльність кабільських партій в якості «урівноваження» ісламізму отримала на початку 90-х рр. XX ст. У січні

1992 р., щоб не допустити до влади фундаменталістську партію Ісламський фронт спасіння (ІФС), яка перемогла в першому турі парламентських виборів у грудні 1991 р., армія здійснила державний переворот, анулювавши результати виборів і відправивши у відставку президента Ш. Бенджедіда. Почалася затяжна громадянська війна між силами правопорядку та ісламськими екстремістами. У той час, коли фундаменталісти оголосили, що ті, «хто не хоче визнати вибір народу в грудні 1991 р., будуть страчені в ім'я спасіння Алжиру» [16, с. 100], Кабілія залишалася єдиним форпостом боротьби з ісламізмом, створивши «загони самооборони», які охороняли населені пункти і промислові об'єкти від нападів бойовиків [див. 21; 27].

Стрімке посилення берберського руху призвело до того, що, згідно з новою Конституцією Алжиру 1996 р., «берберизм» був визнаний однією з основ алжирського соціуму нарівні з «арабізмом» та ісламом, що започаткувало створення юридично-нормативної бази для відновлення прав цієї етнічної спільноти [6]. Відштовхуючись від «Рамочної конвенції про захист прав національних меншин», «Декларації ООН про права корінних народів» [2] та інших нормативних документів світового рівня, берберський партикуляризм зазнав швидкої радикалізації. Активісти Збройного берберського руху та Альянсу за вільну Кабілію виступили з відкритою загрозою фізичної розправи з тими, хто спробує застосувати Закон про загальне використання арабської мови від 5 липня 1998 р., і закликали берберів до бойкоту всіх державних закладів [14, с. 70]. Заходи офіційної влади щодо нейтралізації берберських повстанців досягли своєї кульмінації навесні – влітку 2001 р., коли в процесі придушення масових заворушень кабілів були застосовані силові заходи, загинули близько 60 осіб [21]. Після розстрілу антиурядової кабільської демонстрації Координаційна Рада сільських комітетів Кабілії висунула президенту країни Абдель Азізу Бутефліка ультиматум із 15 пунктів, який отримав назву Ель-Ксарської програми, про надання офіційного статусу берберській мові нарівні з арабською, виведення військових підрозділів центральної влади з Кабілії, прийняття термінового плану соціально-економічного розвитку цього регіону, гарантії демократичних прав і свобод берберському населенню тощо [14, с. 71-72]. В реалізації вказаних вимог значну допомогу алжирським берберам надав Всесвітній конгрес Амазиг (ВКА), створений у Франції 4 вересня 1995 р. – перша організація, що виступає за визнання національних прав берберів в усіх країнах проживання цього етносу.

У контексті «арабських революцій» 2010-2011 рр. і, внаслідок них, затяжних громадянських війн у окремих країнах Арабського Сходу постає питання про те, знярядям у чиїх руках може виступити «підірвана етнічність», зокрема «берберизм» у Алжирі, Тунісі, Марокко, Лівії? Чи матиме вплив і силу офіційна влада, щоб (уже вкотре) спрямувати берберський націоналізм проти ісламського фундаменталізму, що займає сильні позиції (особливо в Алжирі) [див. 20; 22; 24-27]; чи фактором «берберської бомби» скористаються західні спецслужби, спрямувавши

опозиційні сили проти правлячих кіл держави [див. 1; 19]? Це питання залишається риторичним.

Аналіз «берберської проблеми» в країнах Магрибу, на прикладі Алжиру, дозволяє зробити наступні висновки. Жоден із соціальних феноменів сучасності впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. не справив такого могутнього впливу на соціальну практику держав у сфері регулювання групових взаємовідносин, як феномен етнічної ідентичності. Після пережитого під впливом «етнічного відродження» шоку від нездійснених «ліберальних очікувань» з приводу неминучої в процесі модернізації мінімізації етнічного фактору в суспільстві політичні та релігійні еліти більшості ісламських держав були переконані в тому, що модерністська трансформація суспільства внесе зміни і в розуміння терміну «етнічність», зруйнувавши її примордіалістські цінності. Проте «підірвана етнічність», що обернулася в післявоєнний період широкими автономістськими етнополітичними рухами, проектами «націєтворення» в постколоніальних державах, тривалими міжетнічними конфліктами, привела до розуміння того, що модернізація не знімає етнокультурно обумовлених характеристик соціальних груп, а політико-ідеологічна доктрина «плавильного котла» не є вичерпним вирішенням проблем етнічності. Важливим політичним підсумком першого наступу етнічності стала відмова від асиміляційної стратегії побудови культурно гомогенних суспільних систем (що спостерігається в процесі арабізації і наступу на культурно-політичні права берберської спільноти в постколоніальному Алжирі). Другий пік політизації етнічності в країнах Північної Африки співпав із розвитком процесів глобалізації та колапсу соціалістичної моделі (90-ті рр. ХХ ст.): поглиблення процесів лібералізації, скорочення масштабів соціальної нерівності між стратифікованими групами, розвиток інтеграційних проектів викликали могутній імпульс до активізації фрагментації поліетнічних держав Великого Магрибу.

Отже, важливою передумовою політизації етнічного фактору в Алжирі стала криза етнічності, що викликала ескалацію міжетнічної напруженості (арабо-берберський конфлікт). При такому розумінні кризи етнічності політизована ідентичність виступає як функція захисту, що в реальності означає витіснення негативної категоризації етнічного колективу і повернення йому відчуття позитивної значимості, стабільності та безпеки.

Література

1. Балмасов С. Франция взрывает Алжир «кабийской бомбой» / С. Балмасов [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.pravda.ru/world/restofworld/africa/06-11-2011/1097466-kabilia-0/>].
2. Декларация ООН о правах коренных народов. Принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеи от 13 сентября 2007 г. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml]
3. Егоров С.Б. Этническая идентичность на пограничье культур / С.Б. Егоров, С.Б. Киселев, А.Ю. Чистяков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 174 с.
4. Жюльен Ш.-Андре. История Северной Африки: В 2-х т. – Т.2. Тунис. Алжир. Марокко. От арабских завоеваний до 1830 г. / Ш.-Андре Жюльен; пер. с фр. М.Е. Аничковой. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 423 с.

5. Исаев Л. Рецепты «алжирской весны» / Л. Исаев // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 1 (87). – С. 23-31.
6. Конституция Алжирской Народно-демократической Республики с изменениями, принятыми на референдуме 28 ноября 1996 год [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/53>].
7. Куропаткин А.Н. Алжирия. Военно-статистический обзор / А.Н. Куропаткин [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Afrika/XIX/1860-1880/Kuropatkin>]
8. Ланда Р.Г. История Алжира. XX век. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 309 с.
9. Ланда Р.Г. Парадоксы цивилизационных мутаций: алжирское общество на рубеже веков / Р.Г. Ланда // Восточный мир: опыты общественной трансформации: [Сб. статей] / Отв. ред. М.С. Мейер. – М.: Муравей, 2001. – С. 205-245.
10. Миронова В.И. Алжир: проблема берберского меньшинства / В.И. Миронова // Ближний Восток и современность. – Вып. 16. – М., 2002. – С. 76-84.
11. Народы мира. Этнографические очерки. Народы Африки / Под ред. Д.А. Ольдерогге, И.И. Потехина. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 730 с.
12. Омар А. Западноевропейское политико-культурное влияние на развитие стран Магриба в новейшее время и этнокультурный фактор / А. Омар. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1994. – 285 с.
13. Павлуцкая Э.В. Проблемы национализма и их связь с авторитарными тенденциями в Магрибе / Э.В. Павлуцкая // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. Вып. 5. – М., 2002. – С. 124-132.
14. Сапронова М.А. «Берберский вопрос» в странах Магриба / М.А. Сапронова // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 54-76.
15. Сапронова М.А. Проблема политизации этнического фактора в современном Алжире / М.А. Сапронова // Национализм и фундаментализм на Ближнем Востоке. – М.: Астрель, 1999. – С. 132-144.
16. Сапронова М.А. Этнический фактор в странах Магриба (Марокко, Тунис, Алжир) / М.А. Сапронова // Конфликты на Востоке: Этнические и конфессиональные / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 87-105.
17. Сергеев М.С. Берберы Северной Африки: прошлое и настоящее / М.С. Сергеев. – М.: Асти-Издат, 2003. – 214 с.
18. Скороход Л.И. Меньшинства и проблема идентичности в арабском мире / Л.И. Скороход // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. Вып. 5. – М., 2002. – С. 110-121.
19. Устинов Е.И. Разделяют, желая властвовать (Как западные державы используют этноконфессиональный фактор на Ближнем и Среднем Востоке) / Е.И. Устинов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6. – С. 49-52.
20. Aissati el Abderrahman. A socio-historical perspective on the Amazigh (Berber) cultural movement in North Africa / Abderrahman el Aissati // Africa Focus. – Vol. 18. – 2005. – № 1-2. – P. 59-72.
21. Akbar A. Kabyle Berbers, AQIM and the search for peace in Algeria / Ahmed Akbar, Martin Frankie [On-line resource. Access mode: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/02/201321913479263624.html>].
22. Arab-Berber clashes wound dozen South of Algeria // News Africa, AFP, Algiers. – 2014. – April 12 [On-line resource. Access mode:

- <http://english.alarabiya.net/en/News/africa/2014/04/12/Arab-Berber-clashes-wound-dozen-south-of-Algeria.html>].
23. Berber [On-line resource. Access mode: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/61465/Berber>].
 24. Forstag B. Berber identity and the crisis of Algerian nationalism / Ben Forstag // Journal of International Service. – 2008. – № 6. – P. 84-99.
 25. Mc'Gregor A. Berber-Arab clashes in Algeria's M'Zab Valley / Andrew Mc'Gregor // Terrorism. Monitor. – Vol. XII. – Issue 3. – 2014. – February 6.
 26. Phillips J. Effects of desertification on Arab-Berber relations / Jon Phillips [On-line resource. Access mode: <http://www1.american.edu/ted/ice/berber.htm>].
 27. Religion, Ethnicity and State formation in Algeria [On-line resource. Access mode: <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?id=177472>].
 28. The Berbers of North Africa [On-line resource. Access mode: <http://www.angelfire.com/az/rescon/mgberbr.html>].
 29. The politics of identity: A Berber spring in Algeria? [On-line resource. Access mode: <http://www.fairobserver.com/article/politics-identity-berber-spring-algeria>].